

Ю.В. БЕРЕСТЕНЬ

УДК 94(477) «1914-1915»

АЛЬТЕРНАТИВНА СЛУЖБА МЕНОНІТІВ У ЛІСНИЦТВАХ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1914 – СІЧЕНЬ 1915 РОКУ)

В статті проаналізовані особливості організації альтернативної служби менонітів в лісництвах царської Росії на початку Першої світової війни (липень 1914 – січень 1915 рр.). Ключові слова: меноніти, Перша світова війна, лісна служба, лісництва.

В статье проанализированы особенности организации альтернативной службы меннонитов в лесничествах царской России в начале Первой мировой войны (июль 1914 – январь 1915 гг.). Ключевые слова: меннониты, Первая мировая война, лесная служба, лесничества.

In the article the features of organization of alternative service of mennonites are analysed in forest district of tsar's Russia in the beginning First world war (July 1914 is January 1915).

Keywords: mennonites, First world war, forest service, forest district.

Історія менонітів Півдня України впродовж значного періоду часу перебувала на периферії дослідження вітчизняного історіографічного процесу, що було наслідком ідеологічного табування наукової розробки даної проблематики. В останні роки спостерігається активний процес динамічного розгортання академічних студій, пов'язаних з дослідженням соціальної, господарсько-економічної та суспільно-політичної історії менонітської спільноти Півдня України. Попри вагомий ґрунтовний історіографічний доробок, окремі сюжети суспільно-політичного життя менонітської спільноти початку ХХ століття випали з дослідницького поля сучасної евристики. До таких малознаних аспектів історії менонітських конгрегацій варто віднести лісну службу менонітів в роки Першої світової війни, яка на відміну від санітарної, знайшла лише фрагментарне висвітлення

у нечисельних розвідках та дослідженнях закордонних авторів [1; 2; 6; 8; 29].

Сучасна історіографія лише побіжно фіксує факт служби менонітів в даний період у 8 лісництвах європейської та азіатської частини Російської імперії, докладно не зупиняючись на її особливостях та обставинах, описово відзначаючи тільки поодинокі сюжети та окремі епізоди [1; 2; 6; 7; 8]. Поза фокусом дослідницької уваги лишаються проблеми організації призову колоністів-резервістів та новобранців-ратників до лісництв Російської імперії, умови та сам перебіг проведення мобілізаційного призову й несення лісової служби [2; 6; 8].

Перша світова війна зумовила початок якісно нового періоду історії менонітської спільноти Російської імперії, який характеризувався кардинальною зміною ставлення суспільства та влади країни до менонітських конгрегацій та їх

колонізаційних соціально-економічних та господарчих здобутків, особливо в контексті жвавої полеміки, викликаній обговоренням доцільності законодавчого прийняття пакету ліквідаційних законів.

Презентація політичної лояльності російському царату з боку колоністів здійснювалась шляхом активної участі в чисельних широкомасштабних патріотичних акціях та заходах, ініційованими державними органами управління з метою забезпечення високої обороноздатності країни, піднесення загальних патріотичних настроїв та почуттів, в тому числі й шляхом організації масової мобілізації колоністів-резервістів.

На момент початку світового збройного конфлікту менонітськими конгрегаціями був накопичений значний адміністративний та соціальний досвід організації та проходження альтернативної військової служби в лісництвах царської Росії. Так, впродовж останньої чверті XIX століття громадами менонітів було створено в низці лісництв Півдня України розгалужену соціально-побутову та господарську інфраструктуру, необхідну для нормального функціонування особового складу: збудовано власним коштом приміщення казарм, будинки економів й відповідні господарчі споруди, включаючи льохи, артезіанські криниці, хліви, стайні, завезено сільськогосподарський реманент, тяглову та велику рогату худобу, тощо [1, 91-94; 3; 4]. На початок війни альтернативну службу в 8 лісництвах царської Росії проходило 1204 особи [6, 163; 2, 87].

Нові військові реалії суспільно-політичного життя країни внесли суттєві корективи в систему функціонування та організації лісних команд. Так, уповноважений з питань лісної служби менонітських конгрегацій Російської імперії Д.Классен змушений був звернутися до урядових установ з приводу роз'яснення порядку організації призову менонітів-резервістів й добровольців до лав діючої армії [10, 7]. Дані проблеми стали предметом

прискіпливого аналізу та детального обговорення лідерами менонітських громад на розширеній нараді в Гальштатському волосному правлінні 31 липня 1914 року. Маючи вагомий побоювання щодо мобілізації колоністів на загальних підставах в якості звичайних резервістів до лав діючої армії, представники менонітських колоній вирішили створити спеціальну комісію, яка повинна була ініціювати перед органами виконавчої влади імперії звернення щодо правового забезпечення особливих умов проходження мобілізації та призову менонітами-резервістами в казенних лісництвах під час війни. З цією метою 1 серпня 1914 року до столиці Російської імперії відбули уповноважені від громад братських менонітів: Г.Плетт (к. Гіршау) та І. Классен (к. Шенвізе), які через профільні міністерства та відомства звернулися з відповідним проханням до російського імператора Миколи II [5].

Паралельно з даною делегацією вирішити всі суперечливі моменти та правові формальності пов'язані з мобілізацією колоністів-резервістів зголосилися лідери громад церковних менонітів: Д. Епп (м.Бердяськ), Г. Браун (к. Гальштатт) та депутат Державної Думи від Катеринославської губернії – Г. Бергман [10, 7]. За підсумками низки поїздок та зустрічей з очільниками провідних міністерств та відомств, 7 серпня 1914 року в к. Александерволь було проведено позачергове засідання Молочанського Церковного Конвенту. На даному засіданні членами Конвенту було заслухано доповідь Г. Брауна та всебічно розглянуто пропозицію Г. Бергмана щодо заміни альтернативної державної служби в лісництвах – санітарною службою в чисельних лікарняних установах діючих фронтів та запілля [11, 2; 12, 3].

Зміна форми альтернативної служби була зумовлена суто прагматичними міркуваннями лідерів менонітських громад, продиктованими неупередженим аналізом поточного стану фінансових та

господарських можливостей менонітських конгрегацій щодо утримання особового складу лісових команд в нових соціально-економічних обставинах, викликаних війною. Так, соціально-побутова інфраструктура команд (наявний житловий фонд, комунальне господарство, система побутового обслуговування) не була розрахована на масовий мобілізаційний призов резервістів, а отже була не здатна створити належні умови утримання, праці та відпочинку особового складу, унеможливаючи ефективне та продуктивне виконання відповідних службових завдань.

Певні проблеми організаційного характеру, які виникли у зв'язку з проведенням масової мобілізації менонітів-резервістів, мали й самі установи Лісового департаменту, оскільки останні виявилися не спроможними забезпечити всіх колоністів достатнім обсягом сільськогосподарських та лісотехнічних робіт і, в такий спосіб, налагодити нормальне функціонування укомплектованих з них підрозділів. Крім того, сезонний характер лісової служби не відповідав практичним потребам військового часу та мобілізаційним планам діючої армії, оскільки військова доцільність вимагала більш раціонального та ефективного використання людського потенціалу та часу менонітів-резервістів й новобранців.

Дані об'єктивні чинники змушували керівників менонітських конгрегацій разом з представниками профільних міністерств та відомств розпочати активний пошук нової форми організації альтернативної служби, яка б оптимально відповідала військовим завданням імперії та корегувалася з матеріальними можливостями та фінансовими ресурсами менонітських конгрегацій. Реалії воєнного життя робили більш привабливою, суспільно значимою та господарськ доцільною службу колоністів у складі мобільних дружин санітарних потягів, лікарняних установ фронтів та тилу. Проте, попри очевидні переваги санітарної служби, окремі військові та чиновники

Лісового департаменту визнавали доцільність збереження лісової служби для менонітів, яка була своєрідною відзнакою їх специфічного соціального статусу. Під впливом військових обставин ними були внесені суттєві правничі корективи до системи організації альтернативної служби в лісництвах, які були покликані максимально адаптувати її до складних суспільно-політичних та господарських умов війни. Так, наприклад, було значно розширено зону служби лісних команд, яка тепер охоплювала всю територію Російської імперії, визнано доцільність формування чисельно невеликих мобільних груп лісників-наглядачів та лісорубів, скасовано сезонні відпустки для особового складу, посилено дисциплінарний режим, запропоновано утримання окремих підрозділів коштом державної скарбниці, тощо.

Вже 22 серпня 1914 року, після детального обговорення нагальних проблем організації масового призову, були опубліковані Положення Ради Міністрів щодо тимчасового залучення призваних з запасу на дійсну службу менонітів на лісні роботи та санітарну службу, на підставі яких було розпочато масову мобілізацію колоністів [13, 4; 4]. Так, меноніти, які проживали на теренах європейської частини Російської імперії, повинні були 2 вересня 1914 року з'явитися на призовний пункт, який був розташований у м. Катеринославі [13, 4]. Вже 1 вересня 1914 року адміністрацією молочанських колоній було відправлено до міста Катеринослава 11 вагонів менонітів-резервістів [14, 5]. В Катеринославі молоді новобранці та резервісти пройшли всі формальні процедури та медогляд, на підставі яких місцевим військовим начальником та призовною комісією у відповідності до мобілізаційного плану весь особовий склад призовників було розділено на декілька груп: санітарів, лісників-вартових, лісорубів та шляховиків-ремонтників. Під час розподілу колоністів по спеціальним групам до уваги брався

попередній досвід служби резервістів, їх практичні навички та вміння. В цілому, за свідченнями колоніста І. Фота призов прийшов «досить спокійно, зі свого боку представники місцевої катеринославської влади висловили нам подяку» [15, 5]. Джерела практично не фіксують випадків свідомого ухиляння колоністів від мобілізаційного призову [9, 91]

Після оголошення умов призову резервістів та добровольців значна частина колоністів, яка проходила альтернативну службу в Великоаналоському та Володимирівському лісництвах зголосилася вступити до лав санітарних дружин, уступаючи свої місця резервістам [25, 8; 26, 6].

В ході проведення призову більшу частину резервістів та новобранців було розподілено до складу 50 мобільних груп, кожна з яких отримала власне місце призначення, що, здебільшого, визначалась нагальними потребами Лісного департаменту, який в авральному режимі намагався компенсувати гострі мобілізаційні втрати власного кадрового корпусу, не бажаючи припиняти звичайного темпу лісотехнічних робіт в лісництвах. Так, близько 500 резервістів було відправлено на охорону лісу до різних лісництв країни, 400 – на дорожні роботи в Криму, 1100 – на роботи з господарчої заготівлі лісу (з них 600 були згодом відряджені до Петербурзької губернії, 200 – до Новгородської, 200 – Орловської та 100 – Самарської губерній) [5, арк. 8].

Кожна партія лісників-резервістів обирала зі свого складу керівника – «старшого», який репрезентував її інтереси перед адміністрацією лісництв, вирішував всі поточні адміністративні, господарчі й соціальні проблеми, здійснював контроль за розподілом роботи серед колоністів, наглядав за станом дисципліни. Зазвичай, резервісти обирали зі свого складу на цю керівну посаду осіб, які традиційно користувались значною повагою в колоністському соціумі: колишніх вчителів, проповідників, досвідчених та письмених господарів, які мали солідний

громадський авторитет та значний досвід строкової служби. Так, наприклад, 7 вересня 1914 року до Новгородської губернії була відряджена команда лісорубів на чолі з колишнім вчителем Ф. Корнісом [16, 5].

Після прибуття на місце досить часто велику команду резервістів розбивали на більш дрібні за чисельністю загони, які спрямовувались до конкретних лісництв. Подібна організаційна практика була зумовлена безпосередньо самим характером лісної служби, її поточними практичними завданнями, особливостями наявної в лісництвах соціально-побутової інфраструктури та кадровими потребами конкретних установ Лісового департаменту. Зазначимо, що з наведених вище причин особовий склад окремих мобільних груп та команд коливався від декількох десятків до декількох осіб. Так, наприклад, до Новомосковського лісництва був направлений невеликий загін менонітів, який складався всього з 4 мешканців колонії Штейнбах Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії [17, 3]. Аналогічні загони колоністів-резервістів прибули в даний період до Волинської (Чарторийське лісництво), Подільської (Савранське лісництво) та Мінської губерній (Любонічське лісництво) [17, 3-4; 20, 6; 26, 8]. Військова адміністрація губерній, куди були відряджені колоністи досить часто після їх прибуття на місце призначення, виходячи з власного розуміння поточних пріоритетів та практичних завдань, своїм рішеннями змінювала форму та характер служби. Так, наприклад, новгородський губернатор М. В. Іславін запропонував частині менонітів-резервістів лісорубів зі свого складу виділити невелику групу добровольців-санітарів, загальною чисельністю в 15 осіб, які вкрай були потрібні місцевому шпиталю [17, 4]. Група колоністів відряджених до Нижнього Новгорода вже на місці дізналася про те, що вона буде виконувати роботу лісних робітників, проте як раніше колоністів запевняли, що вони будуть охороняти ліс [21, 6]. Як свідчить аналіз джерельної бази, до

кінця вересня – початку жовтня 1914 року більша частина менонітських резервістів вже прибула на місця постійної дислокації до різних лісництв імперії [17; 18; 19; 20; 21].

В нових суспільно-політичних умовах військового конфлікту, воєнне відомство та місцева влада неодноразово звертали увагу на наявну в таборах лісних команд менонітів розгалужену соціально-побутову інфраструктуру, яку використовували для вирішення поточних проблем, пов'язаних з організацією мобілізаційного призову резервістів. Так, наприклад, у вересні 1914 року в казармах Ново-Бердянського лісництва було тимчасово розміщено частину алуштинської менонітської команди шляховиків (260 осіб), для якої просто не стигли обладнати на південному узбережжі Чорного моря тимчасовий табір. Після початку активних бойових дій, більша частина менонітських таборів лісних команд Півдня України була переобладнана за активної участі конгрегацій у постійно діючих військових шпиталів та лазаретів, де проходили лікування та подальшу реабілітацію поранені військові.

Особовий склад лісних команд, що складався з резервістів, був поділений залежно від терміну служби та фаху на три різні за чисельністю категорії: лісників-вартових (або лісових наглядачів), лісних робітників та шляховиків-ремонтників. Кожна з них мала свої чітко визначені статутами обов'язки та права. Так, наприклад, лісники-вартові виконували функції наглядачів, охороняючи ліс від самовільних порубок та браконьєрства з боку місцевих мешканців, здійснювали систематичний контроль за станом лісових насаджень на різних лісових ділянках, займалися заготівлею палива, фуражу та відповідного насінневого матеріалу, слідували за технологічною правильністю проведення поточних лісотехнічних робіт: планової розчистки лісу, посадки саджанців хвойних й листових порід дерев і кущів [18, 6; 28, 74-75, 117-118].

Будучи добре обізнаними з особливостями несення лісової служби, загальною специфікою виконання всього комплексу лісотехнічних робіт, вони де-факто виконували обов'язки лісників. Проте, як показала практика, досить часто набутий в лісництвах досвід практичної організації праці не міг бути ефективно використаний колоністами через хронічну відсутність необхідних робочих рук, нестачу необхідного реманенту та значні обсяги роботи, які іноді просто перевищували реальні фізичні можливості резервістів. Так, наприклад, пересічний розмір лісової ділянки, яку повинен був вартувати колоніст, коливалася від 100 до 700-900 десятин лісу [18, 6; 19, 6]. Лісники-меноніти, в своїх листах до дому, досить часто скаржились на надмірні фізичні та психологічні навантаження, викликані відсутністю достатньої кількості обслуговуючого персоналу при наявності великих обсягів роботи в лісництвах [20, 6].

Резервісти-дроворуби, не маючи відповідної кваліфікації або практичного досвіду служби, часто займалися в лісництвах виконанням простих технологічних операцій: вирубкою та транспортуванням лісу, заготівлею палива, необхідного для потреб фронту та тилу, висадкою саджанців [19, 6]. Виходячи з аналізу листів та відгуків колоністів з лісництв, якість проживання та утримання особового складу команд лісників-вартових та дроворубів, визначалась наявним рівнем соціально-побутової інфраструктури лісництва, близькістю до населених пунктів. Так, наприклад, в Усть-Керженському лісництві Нижньгородської губернії особовий склад лісної команди був розташований у пристосованому приміщенні солдатської казарми. Колоністам в стислий термін вдалося організувати нормальне функціонування власного підрозділу: обрати старшого, 4-х кухарів та 2-х пекарів, встановити чергування [21, 6; 28, 116-117; 25, 7]. Аналогічні умови проживання колоністів були й в Ракітнянському лісництві Харківської

губернії, в Велико-Михайлівському лісництві Катернославської губернії та Ліжницькому лісництві Новгородської губернії [22, 6; 23, 5]. В своєму листі до редакції місцевого менонітського часопису лісників-менонітів Г. Янц, відзначаючи чудові умови утримання особового складу, писав: «.. ми витягнули доброго жереба. Наша головна стаття потреб – вода – тут особливо добра. Необхідні продукти харчування є наявними та доступними по помірним цінам, оскільки на відстані 1 версти від нас знаходиться невелике село, а в 7 верстах – містечко Мерефа» [22, 6].

Проте, такі умови утримання особового складу лісних команд на загальному тлі виглядали скоріше виключенням, ніж правилом, оскільки особисті листи менонітів-резервістів з інших лісництв, змальовують, здебільшого, доволі неприглядну картину організації побутового життя резервістів [28, 68-70]. Досить часто колоністи задовольнялись лише мінімальними умовами утримання, не маючи елементарних речей першої необхідності [19, 6]. В невеликих за площею лісництвах лісників-вартових поселяли окремо один від одного на постій до місцевих «солдаток» [21, 6]. В окремих випадках, колоністи були просто кинуті керівництвом на поталу долі, не маючи достатніх засобів для існування, вони змушені були власним коштом запасатися провіантом, купуючи його у місцевих селян. Проте бідні селяни могли задовольнити кулінарні потреби колоністів тільки чорним хлібом та салом, як наприклад, в Димерському лісництві [21, 6]. Іноді за провіантом треба було їхати на значні відстані, як наприклад в Дорогобужському лісництві Смоленської губернії, що також ускладнювало нормальне функціонування відповідних підрозділів мобільних лісних команд, створюючи додаткові труднощі [22, 6].

Активізація бойових дій на фронтах діючої армії в жовтні-листопаді 1914 року поставила перед чиновниками Лісового департаменту питання про доцільність перепрофілювання особового складу лісових команд в санітари [26, 7; 27, 5]. В терміновому

порядку значну частину особового складу мобільних команд лісників-вартових, лісників-дрворубів на підставі відповідних звернень та рішень Генерального штабу, Головного управління землеробства та землеустрою були відряджені до санітарних загонів [8, 87]. У відповідності до припису Лісового департаменту за № 35701 від 25 жовтня 1914 року всі рекрути 1914 року призову були призначені на санітарну службу та передані до військового відомства без розташування в лісництвах [27, 5] Активний перехід колоністів-резервістів з лісної на санітарну службу тривав до середини січня 1915 року, коли меноніти санітари, які служили в шпиталі імені Спадкоємця престолу були звинувачені в поширенні антивійськової пацифістської пропаганди серед поранених солдат [8, 88].

На початку 1915 року в 18 мобільних командах, які займалися шляховими ремонтними роботами, ніс службу 271 колоніст, на лісозаготівельних роботах в Петроградській, Брянській та Новгородській губерніях – 225 осіб, в 19 губерніях європейської Росії несли лісову варту 664 резервісти [8, 86].

Воєнні події Першої світової війни призвели до якісної зміни формату та характеру альтернативної служби менонітів в лісництвах царської Росії, спричинивши суттєве поширення граничного ареалу служби колоністів-резервістів та новобранців на всю територію імперії. Період з липня 1914 по січень 1915 року став часом спонтанного пошуку царськими чиновниками та менонітськими конгрегаціями адаптованої для умов військового конфлікту нової форми організації альтернативної служби, яка була втілена в мобільних бригадах шляховиків-ремонтників, лісників-вартових та лісорубів, які оптимально відповідали поточним потребам Лісового департаменту та Генерального штабу країни. Лісова служба в даний період суттєво вплинула на формування нового соціального досвіду, який був набутий спільнотою в критичних умовах світового військового конфлікту,

примусивши її носіїв порушити традиційний консервативний ізоляціонізм менонітських громад відкривши себе світові.

Бібліографічні посилання:

1. Берестень Ю. В. Организация и становление альтернативной службы меннонитов в лесничествах царской России во второй половине XIX начале XX веков/ Ю.В. Берестень // Вопросы германской истории. Сборник научных статей. – Днепропетровск: Видавництво Дніпропетровського університету, 2000. – С. 80-99.
2. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России (в связи с историей немецкой колонизации Юга Украины). Очерк. – Пг., 1916. – 207 с.
3. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. 59, оп.1, спр. 22, арк. 236.
4. ДАЗО. – Ф. 59, оп.1, спр. 36, арк. 2.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 89, оп.1, спр. 3573, арк.2-8.
6. Клиппентшайн Лоуренс. Отказ от военной службы по мотивам совести в менонитских общинах царской России. //Лоуренс Клиппентшайн// Долгий путь российского пацифизма: Идеал международного и внутреннего мира в религиозно-философской и общественно- политической мысли России. М.: ИВИ РАН, 1997. – С.150-170.
7. Кто такие меннониты? Краткий исторический очерк. – Гальштатт: Издание Гальштаттского волостного правления «Радуга», 1914. – 26 с.
8. Нелипович С.Г. Военное ведомство и меннониты России в годы Первой мировой войны (1914 – 1918)/ С.Г. Нелипович// Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути». Материалы XII международной конференции, Москва, 18-20 сентября 2008. – М., 2009. – С. 85-104.
9. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – 266 с.
10. Friedenstimme. – 1914. – №60.
11. Friedenstimme. – 1914. – №62.
12. Friedenstimme. – 1914. – №65.
13. Friedenstimme. – 1914. – №67.
14. Friedenstimme. – 1914. – №69.
15. Friedenstimme. – 1914. – №72.
16. Friedenstimme. – 1914. – №73.
17. Friedenstimme. – 1914. – №77.
18. Friedenstimme. – 1914. – №78.
19. Friedenstimme. – 1914. – №79.
20. Friedenstimme. – 1914. – №80.
21. Friedenstimme. – 1914. – №81.
22. Friedenstimme. – 1914. – №82.
23. Friedenstimme. – 1914. – №83.
24. Friedenstimme. – 1914. – №84.
25. Friedenstimme. – 1914. – №85.
26. Friedenstimme. – 1914. – №86.
27. Friedenstimme. – 1914. – №87.
28. Gunter W., Heidebrecht D., Peters G. / W. Gunter, D. Heidebrecht, G. Peters// Onsi Tjedils. Ersatzdienst der Mennoniten in RuЯland unter den Romanows. – Yarrow: The Columbia Press. – 1966. – 312 S.
29. Klippenstein L. Mennonite pacifism and state service in Russia. A case study in church-state relations/ L. Klippenstein// Mennonite Quarterly Review. – 1985. – № 59. – P. 147-148.